

Luther voor leken

Reformator in een veranderende wereld

Sabine Hiebsch

7 Luther en de joden³⁶

Luther en zijn tijdgenoten leefden in een periode in de geschiedenis waarin kerk en maatschappij diep doordrenkt waren van anti-joodse denkbeelden en sentimenten. De eeuwenoude overtuiging – hoe historisch onjuist ook – dat de joden Christus aan het kruis hadden geslagen, had diepe sporen in de christelijke kerk en theologie achtergelaten. De kerk maakte vanzelfsprekend aanspraak op dé waarheid in geloofszaken en wilde anders- en niet-gelovigen van haar gelijk overtuigen. Dat gold in het bijzonder de joden. In 1492 had het koningspaar Ferdinand II van Aragon (1479-1516) en Isabella I van Castilië (1474-1504) een edict uitgevaardigd waardoor de volledige Spaanse joodse bevolking werd verdreven. Sicilië volgde in 1493, Portugal in 1496.

In Duitsland woonden joden ook in verschillende omliggende gebieden van het keurvorstendom Saksen, zo ook in het graafschap Mansfeld, waar Luther opgroeide, en tussen 1529 en 1536 ook in Saksen zelf. Maar meestal waren dat kleine gemeenschappen; alleen in steden zoals Frankfurt, Worms en Friedberg woonden meer dan 100 joden.

Behalve een gesprek met rabbijnse geleerden in 1525/1526 zijn geen berichten bekend dat Luther joden kende. Wat hij wel kende, waren de eeuwenoude stereotiepe verhalen waarmee het vijandbeeld van joden in stand werd gehouden: zij zouden onder andere waterputten en bronnen vergiftigen, woekerprijzen voor leningen vragen, rituele moord op christelijke kinderen plegen en hosties stelen om ze te ontwijden. Katholieken zowel als protestanten geloofden deze lasterverhalen. Toen het Turkse leger het rijk van Karel V bedreigde, geloofden zij ook dat joden op een Turkse overwinning hoopten en als spionnen werkten om daarbij te helpen. Nog in 1541 publiceerde Johann Eck, Luthers katholieke tegenstander, een boek waarin hij verdedigde dat katholieken deze lasterverhalen geloofden.

Maar naast het feit dat Luther deel uitmaakte van deze leefwereld, was hij theoloog. De kern van zijn theologie was bijbeluitleg en op dat terrein lag zijn primaire insteek in het thema Israël, joden en jodendom.

Eerste college over de Psalmen

Tussen 1513-1515 hield Luther zijn eerste college, over de Psalmen. Hij las de Psalmen als een profetische verwijzing naar Christus. Daarmee sloot hij aan bij kerkvaders zoals Augustinus en bij de Franse humanist Faber Stapulensis, wiens Latijnse versies van de Hebreeuwse teksten hij gebruikte. Personen in het Oude Testament zoals Abraham en Sara, Isaak en Rebecca, Jakob, Lea en Rachel waren

voor hem voorbeelden voor het juiste geloof. Maar Luther trok een scheidslijn tussen deze joden uit het Oude Testament, die hij als onderdeel van een profetie op Christus zag, en het rabbijnse jodendom dat hij dikwijls gelijkschakelde aan het jodendom van zijn tijd.

De joden na Christus waren voor Luther beslist geen voorbeelden in het geloof. Integendeel. Als in de Psalmen sprake is van de 'goddelozen' en de 'vijanden van God', dan zijn dat, naast de twijfelachtige of valse christenen, de joden. Verschillende elementen uit het traditionele anti-judaïsme zijn in zijn uitleg te vinden, zoals het onhistorische verwijt van de kruisiging van Christus en de vermeende rituele moord op christelijke kinderen. Luther betitelde de joodse uitleg van de Hebreeuwse Bijbel als 'spugen, kruisigen en doden van de geschriften'.

Wat hierin doorklinkt is de *vervangingstheologie*, een theologisch concept waarin de joden als Gods uitverkoren volk zijn vervangen door de kerk, als het geestelijke 'ware Israël'. Bij dit concept horen bijbels-theologische tegenstellingen zoals 'vlees en geest' of 'letter en geest'. 'Vlees' en 'letter' worden op de synagoge betrokken en staan voor ongeloof, de 'geest' wordt daarentegen op de kerk betrokken en staat voor geloof. Luther uitte in zijn uitleg ook kritiek op de kerk. De joden hadden Christus daadwerkelijk vermoord, maar er waren ook christenen die zich aan geestelijke moord op Christus schuldig maakten.

Dat Jezus Christus een geboren Jood is³⁷

Luther publiceerde dit geschrift in 1523 en er lijken andere geluiden uit op te klinken dan in zijn *Eerste college over de Psalmen*. De veranderingen hebben te maken met ontdekkingen die hij had gedaan bij de voorbereiding van zijn college over de brief aan de Romeinen (1515-1516). Met name via Romeinen 9-11 komt de uitverkiezing van Israël, in het kader van Gods trouw aan zijn belofte, veel duidelijker en in positieve zin in Luthers blikveld. Paulus spreekt van een 'gedeeltelijke verharding' die over Israël is gekomen (Romeinen 11:25) en dat aan het einde der tijden 'gans Israël' zal worden behouden (Romeinen 11:26). Daaruit trekt Luther de conclusie dat een zekere mate van respect tegenover de joden geboden is. Andere geschriften van hem uit deze periode laten eveneens zien dat hij nieuwe denkrichtingen onderzoekt. Zo bijvoorbeeld in zijn uitleg van Maria's lofzang, het *Magnificat* (Wartburg 1521), waarin hij vanuit een missionaire doelstelling over een vriendelijker omgang met de joden spreekt. In *Dat Jezus Christus een geboren Jood is* heeft Luther deze denkrichting verder uitgewerkt. Zijn missionaire doelstelling is ook in dit geschrift duidelijk het kader.

Luther had vanaf maart 1522, na zijn tijd op de Wartburg, de leiding van de reformatie in Wittenberg weer succesvol naar zich toetrokken. Zijn tegenstanders, die de reformatie in andere banen wilden leiden, hadden de stad (moeten) verlaten. Luther was tot de overtuiging gekomen dat de reformatie allerlei misstanden in de kerk

aan de kaak had gesteld en dat het Woord van God nu weer veel toegankelijker was geworden. Hij koesterde de hoop en verwachting dat dit ook voor de joden attractief moest zijn en propageerde daarom een andere omgang met hen.

Hij bleef bij zijn negatieve mening over het rabbijnse jodendom, maar de joden van zijn tijd wilde hij nu op een manier bejegenen die hun gehoopte bekering niet in de weg zou staan. Leidraad moest een houding van christelijke naastenliefde zijn. Luther verlangde ook van de overheid maatregelen die de joden tegemoetkwamen, zoals vrije keuze van woonplaats en verruiming van hun beroepsmogelijkheden richting de ambachten en de landbouw.

Het waren voorstellen die de joden een verregaande mate van maatschappelijke integratie wilden toekennen, een groot contrast met de status quo. Bekering en doop waren wel het resultaat waar Luther op hoopte, maar geen voorwaarden voor die integratie. Hij hield er ook rekening mee dat niet alle joden zich zouden willen bekeren, maar zag dat niet als bedreiging. Tenslotte, schreef hij, 'zijn wij ook niet allen goede christenen'.³⁸

In dezelfde periode waarin deze andere geluiden klinken, heeft Luther in twee reeksen preken het boek Genesis uitgelegd. De eerste reeks was tussen 1519 en 1521³⁹, de tweede tussen 1523 en 1524. In zijn *Eerste college over de Psalmen* had Luther al bepaalde personen uit het Oude Testament als geloofsvoorbeelden beschreven. In zijn Ge-

nesispreken werkte hij dit nu verder uit en daarin wordt duidelijk dat hij andere accenten legde dan in de vervangingstheologie uit zijn beginjaren. Hij deed dat door middel van het begrip *figuur*.⁴⁰ Luther legt in zijn preken uit dat bijvoorbeeld Jakob een *figuur* is voor Christus; Lea en Rachel, Jakobs vrouwen, zijn samen een *figuur* voor de kerk. Dat houdt ook in dat Christus en zijn kerk in deze personen zijn vóórafgebeeld. Oude en Nieuwe Testament staan als *figuur* en vervulling naast elkaar.

Maar het eindigt niet met de vervulling in het Nieuwe Testament, want wat nog moet komen is de uiteindelijke vervulling aan het einde der tijden. En op dat punt zit de accentverschuiving. Luther stelt namelijk niet dat Jakob, Lea en Rachel, wiens *figuur* door Christus en zijn kerk is vervuld, dan ook door hen vervangen zijn. De oudtestamentische *figuur* en de nieuwtestamentische vervulling verwijzen namelijk gezamenlijk naar de uiteindelijke vervulling aan het einde der tijden. De oudtestamentische personen blijven voor de uiteindelijke vervulling onmisbaar. Deze nauwe band tussen Oude en Nieuwe Testament bleef voor Luther belangrijk.

Geschriften uit Luthers laatste levensjaren

Toch vertaalde zijn liefde voor het Oude Testament zich uiteindelijk niet in liefde voor de joden van zijn tijd. Dat blijkt duidelijk uit de geschriften uit zijn laatste levensjaren. Er vond opnieuw een omslag in Luthers denken plaats. Verschillende factoren speelden daarbij een rol.

In 1525/1526 had Luther een geloofsgesprek met rabbijnse geleerden dat in zijn ogen mislukt was. Hij stoorde zich kennelijk aan hun zelfbewuste optreden en was verbaasd dat zij trouw aan hun overtuiging vasthielden. Dit doet vermoeden dat hij het gesprek met een missionaire houding was ingegaan en er voor zijn gevoel bedrogen uitkwam. Er circuleerden bovendien berichten over joodse missionaire activiteiten in Moravië, ook al was onduidelijk waarop deze berichten gebaseerd waren. Het zwaarste woog voor Luther het boekje *Het hele joodse geloof* dat door de joodse bekeerling Antonius Margaritha (ca. 1492-1542) in 1530/1531 was gepubliceerd. Met zijn 'onthullingen' bevestigde deze de bestaande christelijke vooroordelen en angsten dat joden in hun gebeden en rituelen haatdragend waren tegen Christus en het christelijke geloof belachelijk maakten. Luther had geen eigen kennis van het joodse religieuze leven en geloofde dus het verhaal van Margaritha. Hij nam het boek ook in latere jaren herhaaldelijk ter hand.

In 1538 publiceerde Luther *Tegen de sabbatters*⁴¹, een reactie op de vermeende berichten over joodse missionaire activiteiten in Moravië. In werkelijkheid had deze beweging van de sabbatters, die niet de zondag maar de sabbat als heilige dag vierden, niets met joden te maken, maar kwam zij voort uit het spectrum van de dopers-radicalen vleugel van de reformatie. Luther wilde met dit geschrift de volgens de vermeende berichten door joden belaagde

christenen een hart onder de riem steken. Hij wilde vooral de christelijke waarheid tegenover de 'joodse leugens' bewijzen. Hij beriep zich daarbij onder andere op een traditionele interpretatie waarin de lange duur van de joodse ballingschap als teken van de verwerping van Israël werd gezien.

Er speelde in die periode ook nog een andere ontwikkeling die Luther klaarblijkelijk beangstigend vond: de toename van de christelijke hebraïstiek. Dat was een beweging die geleerden wilde stimuleren Hebreeuws te leren zodat zij het Oude Testament in de oorspronkelijke taal konden lezen. Aan de ene kant had Luther zelf ervaren hoe belangrijk het voor hem was de Hebreeuwse teksten te kunnen lezen, om zo ook het Oude Testament vanuit de brontaal te kunnen vertalen. Aan de andere kant wist hij dat mensen die het Hebreeuws beheersten dan ook allerlei joodse interpretaties konden lezen en dat vond hij kennelijk eng. Een voorbeeld was de nieuwe Latijnse uitgave van de Hebreeuwse Bijbel die Sebastian Münster, een van de toonaangevende hebraïsten van die tijd, in 1534/1535 in Bazel had uitgegeven. Daarin waren namelijk ook rabbijnse interpretaties verwerkt. Luther vreesde dat mensen door deze rabbijnse interpretaties verleid zouden kunnen worden en afgeleid van christelijke leerstellingen zoals de drie-eenheid. Hij stond niet alleen in deze angst. Erasmus had al in 1517 in een brief aan de reformator Wolfgang Capito (1478-1541) in Straatsburg geschreven dat de studie van het Hebreeuws en de joodse literatuur afleiden

van het geloof in Christus en dat hij van mening was dat het Oude Testament veel te veel aandacht kreeg.

Dat laatste zag Luther zeker niet zo. Het Oude Testament bleef voor hem zeer belangrijk. Hij wenste er alleen geen ‘joodse leugens’ over te horen.

Dit motief heeft Luther tenslotte in zijn felste geschrift tegen de joden uitgewerkt: *Van de joden en hun leugens* uit 1543.⁴² Hij wilde zich, naar eigen zeggen, tegen kritiek van joodse zijde op *Tegen de sabbatters* verdedigen, ook al bleef onduidelijk of, en zo ja door wie, deze kritiek was geuit. Hij wilde nu de ‘leugens van de joden’ weerleggen en dat waren volgens hem met name: de diepgewortelde religieuze overtuiging van de goddelijke uitverkiezing van het joodse volk, de hoop op de Messias, en de spotverhalen die zij zouden verspreiden over Jezus en Maria.

Luther wilde vooral ook de rabbijnse tekstinterpretaties als leugens ontmaskeren, want die zag hij als een gevaar voor en aantasting van zijn overtuiging dat Christus het centrum van het Oude Testament was. In tegenstelling tot zijn geschrift uit 1523 – *Dat Jezus Christus een geboren Jood is* – haalt Luther nu ook weer de stereotyperingen en lasterverhalen over de joden naar voren, die ook in zijn *Eerste college over de Psalmen* te vinden waren. In agressieve bewoordingen demoniseert hij de joden als vijanden van het geloof en van Christus en plaatst hen daarmee op één lijn met de andere vijanden: de ‘papisten’⁴³, de dopers en de Turken.

Maar bij de joden ging Luther veel verder dan dat. Als ultiem antwoord op de 'joodse leugens' stelde hij een catalogus van maatregelen samen die de overheid richting de joden zou moeten uitvoeren: het verbranden van de synagogen, het verwoesten van hun huizen en het verlies van een vaste woonplaats, het leggen van beslag op de gebedenboeken en de Talmoeed, een onderwijsverbod voor de rabbijnen, het intrekken van het vrijgeleide, het verbod op het heffen van rente, het in beslag nemen van alle kostbare bezittingen, en dwangarbeid voor jonge mensen. Als al deze maatregelen de joden niet tot bekering zouden brengen, moesten zij het land worden uitgezet.

Niets van wat Luther hier schreef, was nieuw. Het sloot naadloos aan bij de laatmiddeleeuwse anti-joodse denkbeelden, die met name door de bedelorden een wijde verspreiding in de katholieke theologie en kerk hadden gekregen. Het betekende wel een drastische omslag vergeleken met zijn eigen voorstellen uit 1523. De scheidslijn tussen de joden van het Oude Testament en de joden na Christus evenals de negatieve beoordeling van het rabbijnse jodendom had Luther ook in 1523 vastgehouden. Dat zijn doorgaande lijnen van begin tot einde. Zijn voorstellen in *Dat Jezus Christus een geboren Jood is* hadden inderdaad de bekering van de joden als doel. In de context van zijn tijd was zijn missionaire houding tegenover de joden echter geen uitzondering, maar de norm. Uitzonderlijk was wel dat de bekering van de joden geen voorwaarde was voor zijn voorstellen, die een verregaande maatschappelijke in-

tegratie inhielden. En eveneens dat hij de stereotypering van de joden en de lasterverhalen in 1523 afwees, wat hij daarvoor en daarna niet deed.

Het denken in vijandbeelden was niet nieuw bij Luther, maar het kreeg in deze fase van zijn leven een extra dimensie. Hij had het gevoel in een eindstrijd verwickeld te zijn, waarbij hij vreesde dat de reformatie toch nog zou mislukken. Dat gevoel werd versterkt door zijn persoonlijke omstandigheden: de vele ziektes waar hij al jarenlang mee kampte en die met het stijgen der jaren steeds moeilijker te verdragen waren. Maar de meest ingrijpende ervaring in deze periode was de dood van zijn dochter Magdalena, die op 20 september 1542 op de leeftijd van 13 jaar overleed. Haar dood bracht Luther aan de grenzen van zijn geloof. Het benoemen van zijn persoonlijke omstandigheden heeft niet als doel zijn uitlatingen over de joden te vergoelijken of te rechtvaardigen. Zij zijn echter wel onderdeel van de historische context waarin *Van de joden en hun leugens* is ontstaan.

In Luthers omgeving en door andere reformatoren werd wel negatief gereageerd op zijn felle uitlatingen tegen de joden, alhoewel de meesten zich eerder stoorden aan zijn agressieve, onbehouwen formuleringen dan aan de inhoud.

Als reactie op *Van de joden en hun leugens* heeft Josel van Rosheim (1476-1554), de vertegenwoordiger van de

Duitse joodse gemeenten aan het hof van Karel V, hulp gezocht bij de raad van Straatsburg. Hij vroeg aan hen of zij contact wilden opnemen met de lutherse vorsten van Hessen en Saksen om Luthers oproep tot uitzetting van de Duitse joden te negeren. In 1544 bevestigde Karel V op de rijksdag te Spiers de bescherming van de joden in het *Große Speyrer Judenprivileg*, een handvest waarin hij bijna punt voor punt op Luthers catalogus van maatregelen tegen de joden reageerde.

Luther is in zijn laatste levensjaren in de lijn van 1543 blijven denken. Zijn laatste preek die hij enkele dagen voor zijn dood in Eisleben heeft gehouden, eindigde met een *Vermaning tegen de joden*.⁴⁴ Daarin waarschuwde hij voor de joden, die volgens hem overal grote schade berokkenden. Hij herhaalde de eerder gemaakte verwijten dat de joden lasterlijk over Jezus en Maria spraken en mensen afpersten door woeker te bedrijven.

Luther zag de christenen als slachtoffer van de joden, die hen op allerlei manieren bedreigden. Om die reden, was zijn advies, moet men de joden of bekeren en doppen, of het land uitzetten. In één passage zegt Luther dat Christus uit het vlees en bloed van de joden geboren is, en dat ziet hij als een mogelijk motief voor hun bekering. Maar hij spreekt ook zijn zorg uit dat ‘het joodse bloed (...) nu meer waterig en wild’ geworden is, dus van slechtere kwaliteit ten opzichte van de tijd van Jezus.⁴⁵

Luthers uitlatingen zoals over het joodse bloed en het

woekeren zijn van een andere orde dan de anti-judaïstische uitlatingen, die theologisch of religieus gemotiveerd waren. In zijn uitlatingen over het joodse bloed en het woekeren wordt niet slechts het geloof van de joden aangevallen, maar hun menszijn, en dat is een vroegmoderne vorm van jodenhaat of antisemitisme.⁴⁶

Desalniettemin is het niet zo dat Luthers geschriften uit 1543 en later zijn geschrift uit 1523 ongedaan maken. Of dat, omgekeerd, het vroege geschrift de latere geschriften weerlegt. Het gaat niet om de vraag welke Luther de echte is. De standpunten uit beide periodes zijn onderdeel van Luthers denken over de joden. Dat blijkt ook heel duidelijk uit de wijze waarop deze geschriften na zijn dood zijn ontvangen.

Luthers late geschriften over de joden werden aan het begin van de zeventiende eeuw voor het laatst gedrukt, en daarna pas weer aan het einde van de negentiende eeuw. Dat was de tijd waarin antisemitisme opkwam dat zich niet meer alleen op de religie richtte, maar zich met pseudo-wetenschappelijke argumenten baseerde op een rassenleer en de joden op basis daarvan discrimineerde. In de tussenliggende tijd kreeg Luthers geschrift uit 1523 meer aandacht. Het werd gelezen door lutherse theologen die zich wilden inzetten voor een samenleving waarin een bepaalde mate van tolerantie mogelijk was. Het werd vooral in de Verlichting ook gelezen door joden die in Luther een voorvechter van hun emancipatie en gelijke rechten zagen.

In de Nazi-periode, ten slotte, zijn Luthers uitlatingen tegen de joden uit 1543 gebruikt door politici en lutherse bisschoppen die hun eigen antisemitisme daarmee dachten te kunnen legitimeren. Het zou naïef zijn te denken dat de holocaust niet was gebeurd als Luthers uitlatingen tegen de joden er niet waren geweest om te gebruiken. Maar het zou eveneens naïef zijn te denken dat Luthers anti-judaïsme en vroegmoderne jodenhaat geen rol speelden in de ontwikkeling van het moderne antisemitisme.

Na 1945

Het heeft na de Tweede Wereldoorlog lang geduurd, maar in de opmaat naar de herdenking van Luthers 500e verjaardag in 1983 heeft de Lutherse Wereldfederatie contact gezocht met het Internationale Joodse Comité voor Interreligieuze Consultaties om verantwoordelijkheid te nemen voor Luthers uitlatingen. Na voorbereidende gesprekken vonden er twee gezamenlijke consultaties tussen beide wereldorganisaties plaats, in 1981 (Kopenhagen) en in 1983 (Stockholm). De consultatie in 1983 had als thema: 'Luther, het lutheranisme en de joden' en onder deze titel werd een verklaring aangenomen die uit drie delen bestaat: een verklaring van de lutherse deelnemers, een verklaring van de joodse deelnemers en een gezamenlijke verklaring.⁴⁷ De lutheranen spreken in hun verklaring onder andere duidelijk uit dat zij 'de verschrikkelijke anti-joodse geschriften van de reformator niet kunnen billijken noch verontschuldigen.' Zij betreuren ten diep-

ste dat zijn geschriften voor misbruik in de tijd van het nationaalsocialisme geschikt waren. 'Luthers anti-joodse uitspraken en de felheid van zijn aanvallen op de joden' worden als zonde bestempeld. De lutheranen verklaren daarnaast: 'Wij moeten ervoor zorgen dat een dergelijke zonde vandaag en in de toekomst in onze kerken niet meer begaan zal kunnen worden.'

De joden constateren in hun verklaring onder andere: 'Wij zijn ons ervan bewust dat de nazi's Luthers anti-judaïsme misbruikt hebben om hun volkerenmoordcampagne tegen het joodse volk te rechtvaardigen.' Zij 'verwelkomen het engagement van de lutherse partners, om de levende realiteit van het jodaïsme uit het perspectief van het joodse identiteitsbesef te respecteren, en hun belofte dat lutherse geschriften nooit meer gebruikt zullen worden, om haat tegen het jodaïsme te leren en kwaad te spreken over het joodse volk.'

In de gezamenlijke verklaring wordt onder meer beklemtoond dat beide geloofsgemeenschappen elkaars integriteit en waardigheid bekrachtigen en wederzijdse bekeringscampagnes afwijzen. Zij verplichtten zich tegen iedere vorm van racistisch en religieus vooroordeel te vechten en verklaarden zich solidair met allen die geen volledige godsdienstvrijheid hebben.

De algemene vergadering van de Lutherse Wereldfederatie heeft in 1984 (Boedapest) deze verklaringen overgenomen en voor studie aan alle lidkerken aanbevolen. Met deze verklaringen is een nieuw hoofdstuk in de rela-

tie tussen joden en lutheranen begonnen, zoals ook in de verklaring van de joodse deelnemers staat. Dit vraagt om voortgaande aandacht en actie en doet een appel op alle christelijke kerken.

(WA Tr), (Weimar: 1912ff), WATr1, nr. 437.

³⁴ WA 11,245-281.

³⁵ WA 11,252,12-14.

³⁶ Over dit thema zie ook: Hans-Martin Kirn, 'Luthers visie op joden', in *De Waarheidsvriend* (2 maart 2017), 8-11; Thomas Kaufmann, *Luthers Juden* (Stuttgart: Reclam, 2015); Hans-Martin Kirn, 'Luther als wegbereider van Hitler? Over zin en onzin van een oude stelling', in *In de Marge* 16 (2007) nr. 2, 42-48.

³⁷ WA 11,314-336 (1523).

³⁸ WA 11,336,34.

³⁹ Luther stopte op zondag 17 maart 1521 bij Genesis 31, omdat hij toen uit Wittenberg moest vertrekken om op tijd bij de rijksdag in Worms te zijn.

⁴⁰ In het Latijn *figura*.

⁴¹ WA 50,312-337.

⁴² WA 53,417-552.

⁴³ Zo noemde Luther de katholieken.

⁴⁴ WA 51,195-196 (14 of 15 februari 1546).

⁴⁵ WA 51,192,13-14.

⁴⁶ Zie: Kaufmann, *Luthers Juden*, 10.

⁴⁷ Voor de volledige tekst van de verklaringen, zie: http://www.kirchliche-dienste.de/damfiles/default/haus_kirchlicher_dienste/arbeitsfelder/judentum/texte_dokumente/lwb_erklaerungen_luther_luthertum_und_die_juden_1984-7d1d9a66aa4c2a5498476dbf95aaf83e.pdf (laatst geraadpleegd op 5-4-18).

⁴⁸ Dit werd samengevat in de formulering: 'wiens gebied, diens godsdienst'.